

ימי עיון בתנ"ך תשע"ז

קין והבל בפרשנות הראשונים

ד"ר יוסי מרציאנו Yossi.marciano@gmail.com

ר' יהודה הלוי

1. ...אדם היה שלם מבלתי תנאי, פי אין טענה בשלמות מעשה, מעושה חכם יכול, מחמר בחרו לצורה אשר חפץ בה, ולא מנע מונע ממזג שכבת זרע האב ולא מדם האם ולא מהמזונות וההנהגה בשני הגדול והינקות והתחלפות האויר והמים והארץ, פי יצרו כמגיע לתכלית ימי הבחורות השלם ביצירותיו ובמדותיו. והוא אשר קבל הנפש על תמה, והשכל על תכלית מה שפיכלת האנושי, והפח האלהי אחר השכל, רצוני לומר: המעלה אשר בה ידבק באלהים וברוחניים, וידע האמתות מבלי למוד, אבל במחשבה קלה, וכבר נקרא אצלנו בן-אלהים, וכל הדומים לו מנרעו - בני אלהים (בראשית ו, ב).

והוליד בנים רבים ולא היה מהם ראוי להיות במקום אדם אלא הבל, פי הוא היה דומה לו. וכאשר הרגו קין אחיו מפני קנאתו בו על המעלה הזאת, נתן לו תחתיו שות, והיה דומה לאדם, והיה סגלה ולב וזולתו כקליפה. וסגלת שות אנוש. וכן הגיע הענין עד נח: ביחידים היו לבבות, דומים לאדם ונקראים בני אלהים, שלמים בבריאתם ובמדותם ובאריכות הימים ובחכמות וביכלת, ובימיהם אנו מונים מאדם ועד נח וכן מנח ועד אברהם. (כוזרי, א, צ"ה)

2. ...אבל אדם הראשון – היא היתה אדמתו ובה מת פאשר קבלנו, פי במערה ארבעה זוגות: אדם וחוה אברהם ושרה יצחק ורבקה יעקב ולא, והיא הארץ הנקראת: לפני ה', הנאמר עליה: תמיד עיני ה' אלהיך בה, ועליה נפלה הקנאה והחמדה בין הבל וקין בתחלה פשרצו לדעת, איזה מהם הרצוי להיות במקום אדם וסגלתו ולבו, לנחל את הארץ ולהדבק בענין האלהי, ויהיה זולתו כקליפה, וארע מה שארע מהריגת הבל ונשאר המלכות עירי ונאמר: ויצא קין מלפני ה', רצונו לומר: מהארץ הזאת שבה היו. וכן נאמר ביונה: ויקם יונה לברח תרשישה מלפני ה', לא ברח פי אם ממקום הנבואה, והשיב אותו האלהים אליה ממעי הדגה ונבא בה. וכאשר נולד שות בדמות אדם כמו שאמר: ויולד בדמותו כצלמו, היה במקום הבל, כמו שאמר: פי שות לי אלהים זרע אחר תחת הבל, והיה ראוי שיקרא בן אלהים כאדם, וזכה לארץ ההיא שהיא מדרגה למטה מגן עדן, ועליה נתקנאו יצחק וישמעאל ונדחה ושמעאל כקליפה, אף על פי שנאמר בו: הנה ברכתי אותו והפריתי אותו וגו' בטובה העולמית, ונאמר אחר כך: ואת בריתי אקים את יצחק, רצונו לומר: הדבקו בענין האלהי והטובה בעולם הבא, ואין לישמעאל ברית ולא לעשו ואם הצליחו. ועל הארץ הזאת נפלה הקנאה בין יעקב ועשו בכורה ובכרחה, עד שנדחה עשו עם חזקתו מפני יעקב עם חלשתו. (כוזרי, ב, י"ד)

3. בני הא-להים אמר ר' יהודה הלוי כי הם בני שות שהיה צדיק, ובנות האדם בנות קין. (ראב"ע, שיטה אחרת, בראשית ו, ב)

רמב"ם

4. ממה שחייב אתה לדעת גם כן ולשים לב אליו, הוא החוכמה הטמונה בכך ששני בני אדם נקראו קין והבל, ושקין הוא שהרג את הבל בשדה (בראשית ד', 8), וששניהם כלו, אף שלגובר ניתנה שהות, וכי לא נכונה המציאות אלא לשות: כי שות לי אלהים זרע אחר (שם, שם, 25), זה נכון אפוא. (מורה נבוכים ב, ל)

ימי עיון בתנ"ך תשע"ז

5. ילד. המשמעות המובנת במלה זאת ידועה, והיא הלידה: וילדו לו בנים (דברים כ"א, 15). אחרי-כן הושאל ביטוי זה להבאת הדברים הטבעיים לידי מציאות: בטרם הרים ילדו (תהלים צ', 2). הוא אף הושאל לציין שהארץ מצמיחה מה שהיא מצמיחה, תוך דימוי ללידה: והולידה והצמיחה (ישעיה נ"ה, 10).

כן הושאל הביטוי למאורעות הזמן המתחדשים כאילו הם דברים שנולדו: כי לא תדע מה ילד יום (משלי כ"ז, 1). הוא הושאל גם למה שהמחשבות מחדשות, ולסברות ולשיטות המתחייבות מזאת, כמה שנאמר: וילד שקר (תהלים ז', 15). ובהוראה זאת נאמר: ובילדי נכרים יִשְׁפִּיקוּ (ישעיה ב', 6): די להם בסברותיהם, כפי שאמר יונתן בן עוזיאל עליו השלום בפרשו זאת: ובנימוסי עממיא אזלין.

על-פי משמעות זאת, מי שהורה למישהו דבר-מה ולימדו סברה, הרי הוא כאילו הולידו, מבחינה שהוא בעל הסברה הזאת.⁴ במשמעות זאת נקראו תלמידי הנביאים בני הנביאים, כפי שנסביר בדבר שיתוף השם בן.

על-פי השאלה זאת נאמר על אדם: ויחי אדם שלשים ומאת שנה ויולד בדמותו כצלמו [ויקרא את שמו שת] (בראשית ה', 3), וכבר הוסבר לך לפני-כן מה היא משמעות צלם אדם ודמותו. ומכאן שכל הילדים שקדמו לו לא הגיעו לכך שתהיה להם הצורה האנושית באמת, אשר היא צלם אדם ודמותו ואשר נאמר עליה: בצלם אלהים ובדמותו. ואילו על שת אשר לימד אותו אדם הראשון והביאו לידי הבנה, ובשל זאת הגיע לשלמות האנושית נאמר: ויולד בדמותו כצלמו (בראשית ה', 3).

מכאן למדת שכל מי שלא הגיע לכך שתהיה לו הצורה הזאת, אשר ביארנו את משמעותה, אין הוא בן-אדם אלא בעל-חיים, שתבניתו ומתארו תבנית בן-אדם ומתארו, אלא שיש לו יכולת - שאין לשאר בעלי-החיים - לגרום מיני פגעים ולעשות מעשים רעים. זאת מכיוון שהמחשבה ושיקול-הדעת, שיש לו, מוכנים להשגת השלמות שלא הושגה. הוא מפעיל אותם במיני תחבולות הגורמות בהכרח למעשים רעים והמולידות פגעים. מכאן, שהוא כביכול דבר הדומה לבן-אדם או המחקה אותו. וכן היו ילדי אדם אשר קדמו לשת. ואמרו במדרש: כל אותן מאה ושלושים שנה שהיה אדם נזוף בהן היה מוליד רוחות, והכוונה שדים, וכאשר נרצה, הוליד דומה לו, כלומר, בדמותו כצלמו, שנאמר: ויחי אדם שלשים ומאת שנה ויולד בדמותו כצלמו (בראשית ה', 3). (מורה הנבוכים א, ז)

6. הרעות הגדולות האלה המתרחשות בין אדם לאדם, מאיש לרעהו, בהתאם למטרות, לתאוות, לדעות ולאמונות כולן, אף הן נובעות מן הִקְעָדָר. כי הן כולן מתחייבות מן הבורות, כלומר, מִהִקְעָדָר ידיעה. כמו שעיוור, מכיוון שאינו רואה, תמיד ייכשל ויפצע ויפצע גם את זולתו, מפני שאין עמו מי שידריכו בדרך, כן כיתות בני-האדם: כל איש לפי מידת בורותו יעשה לעצמו ולזולתו רעות גדולות המתייחסות לפרטי המין האנושי. אילו היתה לאדם ידיעה המתייחסת לצורה האנושית כמו שכוח הראייה מתייחס לעין, היה נבלם כל הנזק שהוא גורם לעצמו ולזולתו. כי בידיעת האמת מסתלקת האיבה והשנאה⁴ ומתבטלת פגיעתם של בני-אדם זה בזה.

7. וכבר טעו מזה קצת גדולי החכמים המתאחרים ועשו ציורים בעניין קין והבל ושת, והפסידו בזה כונת התורה. וראוי שתדע, שאין ראוי שיעשה ציור בדברי תורה אם לא במקומות אשר יחוייב בהם שיהיו לפי המשל. שאם היה זה השיעור מסור בידי האנשים, הנה תפול התורה בכללה, ולא יגיע ממנה התועלת המכוון בה, וזה מבואר מאוד עד שהאריכות בבאורו מותר. (רלב"ג)

ימי עיון בתנ"ך תשע"ז

8. וכן שלשה בני אדם: קין, והבל ושת – משל. או אם נמצאו ונולדו לאדם יש בקריאת שמותם רמז והערה לשלש שלמויות האדם: שלמות העושר קרא 'קין' והוא הקנין. ושלמות המדות וטוב ההנהגה קרא 'הבל' שהיה רועה צאן שיודע להנהיג עצמו וזולתו, ויודע להנהיג המדינה. ו'רועה' ענינו מנהיג כמו 'ה' רועי' (תהלים כג, א) ואמר (בראשית מח, טו) 'הרועה אותי' כלומר מנהיג. ואם זה הבל לפי שהוא בינו ובין זולתו, כל שכן קין, שהוא קנין חוצה לו. ושלמות השכל קרא 'שת' שהוא השתות והיסודות החזקות לאדם, והם לו בלבד, 'לך לבדך אין לזרים אתך' (משלי ה, יז)

וברוב, קין יהרוג הבל – מרוב התשוקה לכל אדם אל קבוץ הממון, יקפוץ ידו ויהרוס שלימות המדות, ולא יעזור ולא יועיל ולא ייטיב לאחרים. אך אפשר שמרוב תשוקתו לקבץ יגזול רבים ויזיקם למלא ספקו ותאותו, 'עושה עושר ולא במשפט' (ירמיהו יז, יא). ומנחת קין - הם מתנות עניים מעשרו. ולא שעה לו כי לא נשלם, לא בשלמות המידות ולא בשכליות. ומנחת הבל 'מבכורות צאנו ומחלביהן' - הם התעניות לגדור נפשו המתאווה, עד שיהיה שלם במדותיו ובמעשיו ופעולותיו לעצמו ולזולתו. (מעשה ניסים, ר' ניסים ממרסי)

9. האמנם בדרך הרמז נוכל לומר בספור הזה שכל מה שקרה לאדם הראשון היה סימן לבניו שיצאו מחלציו כי כמו ששם הקב"ה בפני האדם ג' מינים מהעצים. הא' כל עץ נחמד למראה וטוב למאכל והוא רמז לדברים הטבעיים שבעולם השפל הצריכים לאדם כאלו תאמר בני חיי ומזוני ושאר ההצלחות המדומות. והב' עץ הדעת טוב ורע הרומז אל המפורסמות בנאה ובמגונה בעסקים האנושיים הנמשכים מהם ברבוי המלאכות. והג' עץ החיים שהוא רמז אל ההשגה העיונית שהיא תכלית האדם ושלמות נפשו באמת. ככה לרמז לזה היו לאדם ג' בנים כנגד קין והבל ושת. כי קין היה עובד אדמה משתדל בהוצאת הפירות והדברים הטבעיים כנגד כל עץ נחמד למראה וטוב למאכל. והבל היה רועה צאן מתעסק בהנהגה כפי הנאה והמגונה הטוב והרע כנגד עץ הדעת. ושת היה נוטה לדיעת האמתיות והשלמות הנפשי והעיוני לקנות החיים הנצחיים כנגד עץ החיים. וכבר זכרו המדיניים שחיי האדם הם באמת מג' אופנים אם חיים בהמיים נוטים אל התאוות הגשמיות מהמאכל והמשתה והמשגל כדרך הבהמות והאנשים עובדי אדמה. ואם חיים מדיניים כפי המעלה המתעסקים בהנהגת האדם עצמו וביתו ואנשי מדינתו בהסתפקות ביושר בצדק ומשפט ומישרים ומזה הכת הם המלכים ויועצי ארץ שופטים ושרי הצבא. ואם חיים שכליים אשר הם כפי העיון השכלי והחקירה המדינית והנה קין היה בעל החיים הבהמיים עובד אדמתו. והבל היה בעל החיים המדיניים. שר ושופט כרועה עדרו ירעה. ושת חיה חיים שכליים כי נחה עליו אלהים רוח חכמה ובינה. והנה נלמוד מהספור הזה שעל שלשת דעות קין והבל ושת נמשכו כל כתות בני אדם בעולם. שכת מהם תמשך לסברת קין שלעבודת האדמה ואכילת פירותיה ועשרה הוא השלמות והעקר. ומזה המין הוא המון כל עם הארץ בעלי אומנות ועובדי אדמה. והכת הזאת תקנא למנהיגי המדינות ותחשוב להרגם וכמה פעמים הרגום כאשר עשה קין להבל. וכת אחרת תמשך לסברת הבל ותחשוב שהנהיג' והכבוד הוא העקר ויסכנו עצמם על זה כאשר עשה הבל. ומזה הכת היו מנהיגי עיר רבה הישישים והיועצים והמלכים שבכל דור ודור והפרנסים העומדים על עמם כשהיו עוסקים לשם שמים ומפני המעלה. והיתה בלי ספק מדרגת הכת הזאת השנית טובה ושלמה מהא' לפני אדון כל הארץ כמו שמנחת הבל היתה לפניו יותר רצויה ממנחת קין. וכת תמשך לסברת שת ותחשוב שעבודת האלהים עקר ושלמות החכמה הוא תכלית האדם ותמאס הכת הזאת הקנינים והעושר השררות והכבודות ותאמר כי המה יאבדו ולא יהיה להם קיום והשארות כמו שנאבדו קין והבל וזרעם מן העולם אמנם השלמות הנפשי הוא הנשאר אחר המות והנצחיי כשת שממנו הושתת העולם. הנה א"כ היה ענין אדם בעציו ובבניו רמז וסימן לכל בני העולם בחייהם ובמותם בחסרונם ושלמותם ויתבאר ג"כ אחר זה שג' בני נח היו סימן לזה כי בכל א' מהג' היה אחד חכם ואחד רשע ואחד תם. ומזה נלמוד תורת האדם וכמה ראוי שישתדל יותר בימי חייו וידע וישכיל שבכשרון המעשים ושלמות החכמה תתקיים ותשאר נפשו נצחיית מבלי הפסד ולא השחתה: (ר' יצחק אברבנאל)